

ADANA'DA AĞIZ ARAŞTIRMALARI ETKİNLİĞİ VE İKİ EMEKTAR ÖĞRETİM ÜYESİ

Hamza Zülfikar

- Türk Dili Tetkik Cemiyetinin (Türk Dil Kurumu) kurulduğu 1932 yılında, Atatürk'ün emriyle ve onun gözetiminde hazırlanan ilk *Nizamname*'nin 10. maddesinde çalışma kolları yedi madde olarak sıralanmıştır. Bu maddelerden biri Anadolu ve Rumeli ağızlarından söz **derleme** çalışmalarıyla ilgilidir. Derleme işinin diğer maddelere göre daha önde yer aldığını *Nizamname*'nin 12. maddesinde görüyoruz. Bu maddede, Türk Dili Tetkik Cemiyetinin her vilayet merkezinde bir heyeti ve haberleşme üyelerinin olacağı kaydedilmiş. Heyetler bu merkezlerde dil işleriyle ilgili elde ettikleri verileri doğrudan Türk Dili Tetkik Cemiyetine bildirecek.

Nizamname kelimesi, 1936 yılında *tüzük* kelimesiyle karşılanmış. Yayımlanan *Tüzük*'te 1932 yılında kabul edilen esaslara açıklık getirilmiş ve **derleme** konusu, 23. maddede şu şekilde daha açık ifade edilmiştir:

“Derleme Kolu, Türk dilinin halk ağzında yaşayan canlı varlıklarını ve halk arasındaki deyişler, masallar, mâniler, koşmalar vs. gibi halk bilgisi materyellerini¹ halk ağzından derleyerek incelemek ve bunları ortaya koymak işiyle uğraşır.”

Kabul edilen *Tüzük*'e göre, bu tarihten sonra ağız araştırmalarına daha fazla hız verilir. *Tüzük*'ün ilgili maddesinde belirtilen esaslara göre, 1944'ten 1964 yılına kadar Ahmet Caferoğlu'nun Anadolu ağızlarından yaptığı derlemelerin dokuz kitapta toplan-

1 *Tüzük* maddesinde geçen *materiyel* kelimesi, o tarihlerde Türkçenin ses uyumuna ve hece sistemine göre bu şekliyle kabul edilmiş; daha sonra Fransızca kökenli bu kelime, aradaki ünlü de düşürülerek *materyal* biçiminde kabul edilmiştir. Bugün de kullanılan biçim *materyal*'dir.

dığını belirtelim. Gene en eski yayınlardan 1945 yılında yayımlanmış Kemal Edip Kürkçüoğlu'nun *Urfa Ağzı* adlı eseri de bu maddeye dayanılarak yayımlanmış.

Türk Dil Kurumunca 1950 yılında yayımlanan *Ana Tüzük*'te, daha önceki halk ağızlarıyla ilgili çalışma esaslarını bulamıyoruz. 7. maddede yer alan bu konu şöyle ifade edilmiştir:

“Türk Dil Kurumunun çalışma konuları dil bilimi (lengüistik) bölümleridir: Gramer - Sentaks, Etimoloji, Filoloji, Diyalektoloji - Derleme, Sözlük.”

İlgi çekici durum daha çok teşkilatlanmaya, dil devrimine, üye seçimine ağırlık verilen bu yılki *Tüzük*'te; *gramer, sentaks, etimoloji, filoloji, diyalektoloji* gibi Fransızca adlar öne çıkmıştır.

Daha sonra yayımlanan tüzüklerde ağız araştırmalarıyla ilgili olarak özel bir madde bulunmadığı gibi, Atatürk'ün sağlığında yukarıda sözünü ettiğimiz 1936 yılında toplanan kurultaydaki ağız araştırmalarıyla ilgili tespitlerden de söz edilmez.

Türk Dil Kurumunda ortaya çıkan şartlar ve sorunlara bağlı olarak *Tüzük* değişikliği birkaç defa 1980 yılına kadar devam etmiştir.

Türk Dil Kurumunun 2876 sayılı Kanun ile dernek statüsünden çıkarılarak devlet kurumu hâline getirilip yeniden teşkilatlanmasında ağız araştırmalarıyla ilgili 37. maddenin a bendinde derleme çalışmalarlarıyla ilgili bir hüküm bulunmaktadır. Söz konusu hüküm şöyledir:

“a)Yazılı ve sözlü kaynaklardan Türk dili ile ilgili derleme ve taramalar yapmak.”

Burada, “sözlü kaynak” ile ağız araştırmalarının kastedildiğini tahmin ediyoruz.

Türk Dil Kurumunun çalışma esasları arasında kısaca belirttiğimiz ağız araştırmalarıyla ilgili *Tüzük* bilgileri aşağı yukarı bu merkezdedir.

Geçen yıllar içinde derlenen dil malzemesi, Türk Dil Kurumunda ciltler hâlinde *Türkiye Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* adı altında yayımlandı. Daha sonra 11 cilt hâlinde *Derleme Sözlüğü* (TDK, 1963-1982) adıyla Türk Dil Kurumunca ortaya kondu.

Derlenen metinleri yayımlama, değerlendirme çalışmalarına gelince 1978'den 2019 yılına gelinceye kadar Türk Dil Kurumunca Türk halk ağız-

larıyla ilgili önemli sayıda makale ve kitap yayımlandığını, çeşitli etkinlikler düzenlendiğini görüyoruz.²

Yayımlanmış ağız araştırmalarının bir bölümü, Türkiye dışındaki Türkçenin konuşulduğu alanlara aittir.³

Türk Dil Kurumu dışında başka yayınevlerince yayımlanmış ağız araştırmalarıyla ilgili çeşitli yayınlar da bulunmaktadır.⁴ Bunlara yazımızın içinde değineceğiz.

Bu girişten sonra halk ağızlarındaki söz varlığı ve bunlardan yazı diline kazandırılabilenlerden de biraz söz edelim. Ayrıca ağız araştırmalarıyla il-

2 Ahmet Caferoğlu'nun yayımlandığı eserler dışında, yayımlanma yıllarına göre Türk Dil Kurumunca basılan eserler:

Zeynep Korkmaz, *Güney Batı Anadolu Ağızları*, 1956; Zeynep Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, 1963; Zeynep Korkmaz, *Bartın ve Yöresi Ağızları*, 1965.

Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları*, 3 cilt, 1978; Turgut Günay, *Rize İli Ağızları: İnceleme-Metinler-Sözlük*, 1978

A. Bican Ercilasun, *Kars İli Ağızları: Ses Bilgisi*, 1988; Selâhattin Olcay - A. Bican Ercilasun - Ensar Aslan, *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*, 1988; Tuncer Gülensoy, *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, 1988.

Tuncer Gülensoy - Ahmet Buran, *Tunceli Yöresi Ağızlarından Derlemeler*, 1993.

Münir Erten, *Diyarbakır Ağızları: İnceleme-Metinler-Sözlük*, 1994; Tuncer Gülensoy - Ahmet Buran, *Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler*, 1994

Selâhattin Olcay, *Erzurum Ağızları: İnceleme-Derleme-Sözlük*, 1995; Mukim Sağır, *Erzincan ve Yöresi Ağızları: İnceleme-Metinler-Sözlükler*, 1995; Selâhattin Olcay, *Doğu Trakya Yerli Ağızları: İnceleme-Derleme-Sözlük*, 1995.

Fatma Özkan, *Osmaniye Tatar Ağızları*, 1997; M. Emin Eren, *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*, 1997

Sadettin Özçelik, *Urfa Merkez Ağızları: İnceleme-Metinler-Sözlük*, 1997.

Emir Kalay, *Edirne İli Ağızları: İnceleme-Metin*, 1998.

Ahmet Günşen, *Kırşehir ve Yöresi Ağızları: İnceleme-Metinler-Sözlük*, 2000; Cemil Gülseren, *Malatya İli Ağızları: İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler*, 2000.

Sadettin Özçelik - Erdoğan Boz, *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağızları: Dil İncelemesi-Metinler-sözlük*, 2001; Necati Demir, *Ordu İli ve Yöresi Ağızları, İnceleme-Metin-Sözlük*, 2001.

Gürer Gülsevin, *Uşak İli Ağızları*, 2002; Mehmet Aydın, *Aybastı Ağızları: İnceleme-Metin-Sözlük*, 2002.

Canan İleri, *Eskişehir Mihalıççık İlçesi ve Yöresi Ağızları: Ses Bilgisi-Metinler-Dizin*, 2008; Ahmet Buran - Nadir İlhan, *Elazığ Yöresi Söz Varlığı*, 2008.

Erol Öztürk, *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağızları*, 2009.

Emine Atmaca, *Antalya İli Korkuteli İlçesi ve Yöresi Ağızları*, 2017.

Servet Ertekinoğlu, *Ahlat Ağızları Söz Varlığı*, 2017.

3 Hüseyin Dalli, *Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızları Üzerine Araştırmalar*, 1991; Erkin Emet, *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*, 2008; Nergis Biray, *Türkiye'deki Afgan Kazakları Ağızları*, 2009; Tuncer Gülensoy - Ebulfez K. Amanoğlu - Paki Küçükler, *Nahçıvan Ağızları: Giriş-İnceleme-Metinler-Dizinler-Sözlük*, 2009.

4 Gülseren Tor, *Mersin Ağızları Sözlüğü*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 38, İstanbul 2004; Jale Öztürk, *Hatay Ağızları: İnceleme-Metin-Sözlük*, Karahan Kitabevi, 2009; Sadettin Özçelik - Erdoğan Boz, *Siverek Merkez Ağızları: Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük*, 2009.

gili yayınların yapısı, bu yayınlarda uygulanan usuller üzerinde durmaya çalışalım.

Ağız Araştırmalarıyla ilgili çalıştığımız, 7-8 Kasım 2019 tarihinde Adana'da Çukurova Üniversitesi ile iş birliği yapılarak gerçekleştirildi. Çukurova Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Mustafa Kibar'ın yanı sıra, bu üniversitenin Türk Dili ve Edebiyatı öğretim üye ve yardımcıları toplantıda hazır bulundu. Türk Dil Kurumundan da Başkan Prof. Dr. Gürer Gülsevin'in yerine onu temsilen Kurum Başkan Yardımcısı Prof. Dr. Feyzi Ersoy katıldı. Toplantıda bulunanlardan Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, Prof. Dr. Osman F. Sertkaya bütün bildirimleri ilgiyle izleyip gerektiğinde eleştiride ve katkıda bulundular. Öteki çalıştay üyeleri de sundukları bildirimler, yaptıkları eleştiri ve katkılarla toplantının verimli ve faydalı geçmesini sağladılar.

“V. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı” adını taşıyan ve iki gün boyunca devam eden bu etkinlikte 47 bildiri sunuldu. Çalıştayı düzenlenmesini ve yürütülmesini Prof. Dr. Leylâ Karahan üstlenmişti.

Çalıştayda; Türk diline, özellikle Türk halk ağızları araştırmalarına eserleriyle hizmet eden ve seksen yaşını dolduran iki öğretim üyesine ödül verildi. Bunlardan biri, Prof. Dr. Efrasyap Gemalmaz; diğeri, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy idi. Bu iki şahsiyet, pek değerli eserler vermekle kalmadılar; bu alanda bilim adamlarının yetişmesinde görev aldılar, onlarla birlikte araştırmalar yaptılar, çeşitli eserler ortaya koydular.

Adana'da gerçekleştirilen çalıştayı, başarılı ve verimli geçti. Eserlerinden tanıdığımız genç meslektaşlarla tanışma, konuşma fırsatı bulduk. Çukurova Üniversitesi öğretim üyelerinden meslektaşlarımız Prof. Dr. A. Deniz Abik ve Prof. Dr. Faruk Yıldırım ev sahipliği yaptılar, sundukları bildirimler de ilgi çekiciydi. Onlar, öğrencileriyle birlikte çalıştaya katılan üyelerin rahat bir ortamda çalışmalarını sağladılar; zahmetlerinden dolayı hepsine teşekkür ederiz.

Çalıştayla ilgili bu genel değerlendirmeyi yaptıktan sonra Türk Dil Kurumunun kurulduğu 1932'de Atatürk'ün buyruğuyla başlatılmış olan Türk halk ağızları araştırmalarının temel amacının ne olduğu üzerinde biraz durmak gerekti. Adana Çalıştayı'nda sunduğum dokuz, on dakikalık konuşuyla ilgili bildiride ifade edemediklerimi burada ele almak istedim.

Atatürk'ün 1932, 1936 kurultaylarında *Tüzük*'te yer almasını istediği ağız araştırmalarının temel amacı; yıllarca halk ağzında saklı kalan söz varlığını gün yüzüne çıkarıp kullanıma kazandırmaktı. Söz varlığının yanı sıra *Tüzük*'te “deyişler, masallar, mâniler, koşmalar” diye sıralanan ve derlen-

mesi istenen metinler, aynı zamanda ağızlardaki dil malzemesinin metin içinde görülmesi amacını taşıyordu.

Sonuçta, yıllar sonra 11 ciltte toplanan *Söz Derleme Sözlüğü* adı altında bir yayın ortaya çıktı. Derlenen kelimelerin bir bölümünün; Arapçaya, Farsçaya, Rumcaya, Ermeniceye, Sırpçaya dayandığı Batılı bilginlerce yayımlanıp ortaya kondu. Hemen belirtmek isterim ki bu sözlükten yazı diline katılan kelime sayısı sınırlı kaldı. Hayvanın iki ayağını iple bağlayarak yapılan “köstek” anlamında *duşak* ve bunun “kösteklemek” anlamındaki fiili *duşaklamak*, *hık*. kısaltmasıyla halk ağzından alınıp *Türkçe Sözlük*'e katılması sözlüğün kelime varlığına bir katkı sağlamadı; söz konusu kelime, halk ağzında kalmaya devam etti. Öte yandan *duşak*; belki de *du-şakk* (iki yarım) şeklinde Farsça, Arapça iki kelimeden oluşmuş bir kelimedir. *Türkçe Sözlük*'e *hık*. kısaltmasıyla alınan “kırmak” anlamında *sımak*, “makas” anlamında *sındı*, “taşıyıcı, hamal” anlamında *sırtçı*, “kene” anlamında *sakırğa* gibi birçok kelime kullanıma girmedi, yazı diline geçmedi. Ancak *hık*. kısaltmasıyla *Türkçe Sözlük*'e alınan “suyu başka yöne akıtmak için yapılan düzen” anlamında *savak* gibi az sayıda kelime yazı diline kazandırıldı.

Ağız araştırmaları adı altında yayımlanan kitaplara gelince bunların sözlük bölümlerinde, dizinlerinde pek çok kelime yer aldı. Derlenen kelimelerin birçoğu *gişi* (kişi), *daş* (taş), *çüt* (çift), *yokkaru* (yukarı), *herkeş* (herkes), *yeşül* (yeşil), *ileğen* (leğen), *yüssük* (yüksük) örneklerinde olduğu gibi ses değişimleriyle yazı dilindeki şekillerden farklılaşmış olanlardı.

Halk ağzında geçen bu tür kelimelerden bazıları, taşıdıkları anlamlar bakımından dikkate alındı. Kelimenin yazı dilinde kullanılmayan anlamı varsa *Türkçe Sözlük*'e *hık*. kısaltmasıyla eklendi.

Dilde *banyo* varken *yunak*, *hala* varken *bibi*, *kundaklamak* varken *belemek*, *ağıt* varken *yakım* ve *yakım yakmak* gibi kelimelerin kullanılmasına, sözlüğe alınmasına gerek görülmedi.

Meseleye bir başka açıdan bakıp halk ağzından yazı diline birleşik kelime, deyim kazandırmak mümkündür. Bu hususta elle tutulur bir gelişme olmadı. Gülseren Tor'ur *Mersin Ağzı Sözlüğü*'nden birkaç örnek verelim. *Yana yana aramak* bu fiilde geçen *yana yana* zarfı bize “dönmek” anlamında eski *yanmak* fiilini hatırlatıyor. “Dönmek” anlamındaki *yanmak*, yazı diline kazandırılıp bu fiilden bazı teknik alanlar için terim türetilbilirdi. *Türkçe Sözlük*'te “dönmek” anlamındaki *yanmak* fiili yoktur ama bu fiilden türemiş *yana yana* zarfı var. Bu tür örnekler gözden kaçırılmamalıydı.

Recep Toparlı'nın *Sivas Merkez İlçesi Küllük Köyü Ağzı* adlı çalışmasında, “pazarlıkta sonuç almak” anlamında *kesim etmek* birleşik fiili geçiyor. *Türk-*

çe Sözlük'ün “kesmek, bölmek işi” anlamında **kesim** maddesinde *hlk.* (halk dilinden) kısaltmasıyla verilen anlam “pazarlık”tır. Aslında burada **kesim II** olarak yeni madde başı yapıp *pazarlık* kelimesine karşılık gösterilmeli ve *kesim etmek* birleşik fiili de bu madde içinde yer almalıydı.

Jale Öztürk'ün *Hatay Ağzı* adı çalışmasında, “sıvanmış alan” anlamında *sıvak* kelimesi geçiyor. *Türkçe Sözlük*'te bu Türkçe kelime yer alabilir ve gerektiğinde bundan terim olarak yararlanılabilirdi. Birer örnekle anlatmaya çalıştığım sözlerden bir başkası üzerinde duralım.

Asıl mesele yazı diline girmemiş, halk ağzında veya tarihî metinlerde kalmış birçok fiili canlandırıp terim yapımında kullanamayışımızdır. Sözlük hazırlayıcılarının en çok sakındıkları durum; halk ağzında geçen şekilce bozulmuş, tanınmaz hâle gelmiş, köken olarak Arapça, Farsça, Rumca, Ermenice kelime ve terimleri *Türkçe Sözlük*'e almaktı. Bu yolda hata yapılmaya çalışıldı. Yönelim ise masa başında Türkçe kelime kök ve eklerinden kelime ve terim türetmede düğümlendi.

Konunun bir başka boyutundan da söz edelim. *Derleme Sözlüğü*'nde ve halk ağızlarından yapılan derlemelerin yayımlandığı eserlerde yüzlerce bitki adı var. Bunların arasında aynı bitkilerin adlandırmaları farklı olan bitkiler de bulunur. *Türkçe Sözlük*'te bunlardan birkaçı halk ağzından alınıp yazı diline katılmış ve Latinceleri de verilmiştir. Bunun için *sarıağı* bitkisini örnek olarak verebiliriz. Maddeye eklenen Latince karşılığı *Rhododendron luteum*'dur. *Derleme Sözlüğü*'ne ve halk ağzından yapılan derlemelere baktığımızda Anadolu'da pek çok bitki adının tespit edildiği görülür. Beklenen ise bunların tanımını ortaya koymak, adlandırmalardaki farklılığı gidermek, Latinceleri bulmaktır. *Yaraotu*, *bağa yaprağı*, *yağlıpancar*, *yapışkanotu* gibi bitkiler örnek olarak verilebilir. Çukurova Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. A. Deniz Abik'in böyle bir çalışma başlattığını, Adana Çalıştay'ında öğrendim.

Ağız araştırmalarıyla ilgili eserlerin büyük bir bölümü ortak bir yöntem çerçevesinde hazırlanmamıştır. Eserde uygulanan yöntem, tutum daha çok yazarlara kalmıştır. Bu durum Türk Dil Kurumu dışında yayımlanmış eserlerde de görülür. Çeviri yazı işaretleri dışında metinlerin dil bilgisi açısından değerlendirilmesinde de uygulanan ortak bir yol görülmez. Oysa özellikle ses bilgisi bölümü ağız araştırmalarında, üzerinde en çok durulması gereken bir alandır. Metinlerden derlenmiş ve sözlük hâline getirilmiş bölümler de bizi ilgilendirir. Yayımlanan eserlerin birçoğunda kelimelerin kökenleri belirtilmemiş, listelenerek geçilmiştir. Kelimelerin sınıflara göre değerlendirilmesinde tutarsızlık var. Örnek olarak *degme adam* bir

---

madde başı olmamalı, *degme adam* olsa olsa ilgili madde için örnek olarak gösterilebilir. Burada madde başı *değme* ve önünde tanımı, *değme adam* ise örnek kelime olmalıdır.

Deyimlerin, kalıp sözlerin bazı yayınlarda dikkate alınmaması büyük bir eksikliktir. Emine Atmaca'nın *Antalya İli Korkuteli ve Yöresi Ağızları* adlı bir eseri var. Türk Dil Kurumunca yayımlanmış. Çalışmada deyimlere ve kalıp sözlere de yer verilmiş. Bunlardan bazıları şunlardır:

“Çok dövmek” anlamında *esgisini çıkarmak*, “ayaklarını iki yana açarak yürümek” anlamında *aydeş aydeş yürümek*, “yapılması mümkün olmayan bir işi gerçekleştirmeye çalışmak” anlamında *bahar yurdunda ö:lek yitirip, güz yurdunda geçi aramak*, “eldeki bir işi bırakıp başka bir işle uğraşmak” anlamında *deveyi ihtirip kolan dokumak*, “uyanık kişi” anlamında *dört göz depesinde*, “ücretsiz veya çok az bir parayla bir işe girişmek” anlamında *ekmei kendinden zetin çırpamak*, “gerçekleşmeyecek iş için biçilen zaman” anlamında *camız kırkımda* vb.

Bu tür kalıp sözler, deyimler yayımlanmış öteki ağız çalışmalarında olmalıydı. Beklentimiz; ağız araştırmaları yapan meslektaşların bunları da tespit edip eserlerine katmaları, yazarların istifadesine sunmasıdır. Bütün bunlar anlatım açısından Türkçeye birer katkıdır.

Sonuç olarak Türk halk ağızları şüphesiz bir kaynaktır. Özellikle ses bilgisi açısından Türk Dili araştırmalarına kaynaklık eder. İçerdiği söz varlığı arasında fiillerin ayrı bir değeri vardır. Bunlardan yapılan türetmeler yabancı terimlere Türkçe karşılıklar bulmada kullanılabilir. İsim türünde olanlardan da terim türetmede yararlanılabilir. Deyimler, hazır söz kalıpları ise dilin anlatım gücünü gösterir. Bunlara eklenecek bir husus daha var: Ağız araştırmalarının yayımında Türk Dil Kurumunun çerçevesini çizeceği ortak bir yönleme, uygulamaya ihtiyaç vardır.